

Ocene in poročila

Jurij Perovšek, Samoodločba in federacija: slovenski komunisti in nacionalno vprašanje 1920-1941. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2012, 336 strani, ilustr. (Zbirka Razpoznavanja – Recognitiones; 16)

Znanstveni svetnik dr. Jurij Perovšek je edicijo Inštituta za novejšo zgodovino Razpoznavanja obogatil že s tretjo knjigo, v kateri je s študijo o odnosu slovenskih komunistov do nacionalnega vprašanja v prvi Jugoslaviji dodal nov tehten prispevek k svojemu obsežnemu znanstvenemu opusu o nacionalni problematiki v slovenskem družbenopolitičnem življenju med prvo in drugo svetovno vojno.

S to tematiko se je začel ukvarjati že v svojem magistrskem delu o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki ga je za kasnejšo objavo dopolnil z novimi raziskavami (*Slovenska osamosvojitev v letu 1918, 1998*). V doktorski disertaciji je prvi v slovenskem zgodovinskepisju celovito obdelal odnos liberalnega političnega tabora do nacionalnega vprašanja (*Liberalizem in vprašanje slovenstva, 1996*). Posamezne vidike nacionalnega vprašanja oziroma slovenskih prizadevanj za uveljavitev samoodločbe in avtonomije v prvi jugoslovanski državi je osvetlil v številnih razpravah in njihov izbor je objavil tudi v dveh knjigah. Za liberalni politični tabor je pomembne prispevke objavil v delu *Na poti v moderno* (2005), o slovenskih izkušnjah s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918-1941 pa v knjigi »V zaželeni deželi« (2009). Znanstvenokritični izdaji dokumentov o oblikovanju federativnega programa KPJ (*Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923, 1990*) in *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS 1918-1929* (1998) pa kažeta tudi Perovškova prizadevanja, da osvetli problematiko nacionalnega vprašanja v programih političnih dejavnikov po nastanku jugoslovanske države tudi neposredno prek virov.

Avtor je v predgovoru poudaril, »da je bilo nacionalno vprašanje eno od tistih, ki so v novejšem zgodovinskem razvoju najbolj vidno zaznamovala družbeno, politično, kulturno in gospodarsko življenje« in da so se v vseh slovenskih političnih taborih do njega opredeljevali in pristopali k njegovemu reševanju skladno s svojimi idejnimi in gospodarskosocialnimi usmeritvami, glede na njegovo dominantno vlogo v vseh novejših obdobjih slovenske zgodovine pa je zgodovinskepisje »doslej že precej svoje raz-

iskovalne moči« (7) namenilo njegovemu preučevanju. Uvodoma je navedel tudi poglavitna zgodovinska dela o nacionalni problematiki, podroben seznam samostojnih publikacij, pomembnih razprav in člankov o njenih posameznih vidikih pa obsega dvajset strani v sklepnem razdelku o literaturi. Iz njega se tudi vidi, da se je Perovšek s sodelovanjem v različnih projektih INZ, nekaj jih je tudi vodil, uveljavil kot eden najpomembnejših raziskovalcev slovenskega narodnega vprašanja od nastanka do zloma prve Jugoslavije, za nekatere vidike pa tudi za avstrijsko obdobje. Ob ugotovitvi, da je že veliko del, v katerih so osvetljene posamezne teme te problematike, pa je Perovšek ugotovil, da je le malo monografskih obdelav, osredinjenih posebej nanjo, kar velja tudi za obdelavo vloge različnih političnih subjektov z vidika njihovih nacionalnih programov kot tudi glede prizadevanj za njihovo udejanjenje. Zato se je po celovitem prikazu vloge liberalnega tabora v reševanju nacionalnega vprašanja, lotil obdelave odnosa slovenskih komunistov do njega od oblikovanja komunistične stranke na Slovenskem leta 1920 do aprilske vojne leta 1941. Celovito poznavanje njenih narodnopolitičnih pogledov v tem obdobju, torej pred prihodom na oblast, je pomembno tudi zato, ker gre za politični subjekt, »ki je nato skoraj petdeset let imel odločilno in monopolno vlogo v slovenskem narodnem, političnem, idejnem, kulturnem in gospodarskem življenju« (9).

Avtor je uvodoma poudaril, da sta pri komunistih »zelo očitno« izstopala idejno-politično in gospodarsko razumevanje nacionalnega vprašanja. Njegovo »popolno rešitev« so videli v revolucionarnem prevzemu oblasti pod vodstvom svoje avantgardne politične organizacije, meščanstvu pa so zaradi njegovih izkoriščevalskih gospodarsko-socialnih teženj to sposobnost odrekli. Pri reševanju nacionalne problematike sta bila očitna tako »revolucionarni marksistični nazor« kot tudi njegov »ekskluzivizem«. Perovšek je ugotovil, da je sicer ideološko vodilo na tem področju vidno tudi pri drugih političnih strankah, toda ob njem je živela tudi narodnoosvobodilna misel, »ki je ponujala domišljene kulturnopolitične, državnopravne in socialnogospodarske rešitve nacionalnega vprašanja« (10). V tem pogledu je bilo za slovenski narod med vojnama pomembno delovanje nerevolucionarnih avtonomistično-federalističnih sil na čelu s katoliško Slovensko ljudsko stranko. Slovenski komunisti so takšen narodnoemancipacijski premik, ob načelni revolucionarni ideološki usmeritvi, izvedli leta 1923 z zahtevo po narodni samoodločbi in federativni državni ureditvi. Ob prikazu načelnih temeljev komunistične nacionalne politike v predgovoru je ugotovil, da ima »nedvomno svoje mesto v celostni preučitvi smeri slovenskega idejnopolitičnega razvoja ter njihovih vzrokov in posledic v 20. stoletju« (11). Perovšek je študijo o njej pripravil v okviru izvajanja inštitutovih projektov ter jo je predal strokovni in širši javnosti razbremenjeno tako od nekdanjih večvrednostnih poudarkov komunističnega gibanja, kot od novega »prevrednotenja vrednot«. Poudaril je, da je njen interes »izključno zgodovinske narave« z namenom, da osvetli »še enega od razmislekov nacionalnega vprašanja, ki so se v preteklosti porodili na slovenskih tleh« (12).

Temeljito poznavanje te problematike je Perovšek pokazal v uvodnem sintetičnem orisu slovenske nacionalne politike v Kraljevini SHS/Jugoslaviji oziroma avtonomistične in centralistične usmeritve različnih političnih subjektov, s katerim je

podal ustrezen vsebinski okvir za podroben prikaz odnosa slovenskih komunistov do nacionalnega vprašanja v dvajsetih in tridesetih letih. Na dvajsetih straneh je posebno pozornost posvetil značilnostim prve in druge jugoslovanske ustave iz let 1921 in 1931 glede njunih narodno unitarističnih in državnih centralističnih temeljev, ki so imeli za posledico polarizacijo političnih sil različnih idejnih usmeritev glede samobitnosti in ustavnopravnega položaja slovenskega naroda v jugoslovanski državi na dva tabora. Perovšek je pregledno prikazal na eni strani programsko pestrost številnih političnih subjektov, ki so se opredelili za slovensko samoodločbo ter avtonomni ali federativni položaj Slovenije v prvi Jugoslaviji, posebej tudi konkretna emancipacijska prizadevanja in uspehe prek slovenskih oblastnih samouprav pod vodstvom SLS konec dvajsetih let in udejanjenje t. i. »tihe avtonomije« v drugi polovici tridesetih let prek banske uprave in banskega sveta, na drugi strani pa jugoslovanske unitaristične in centralistične stranke in organizacije, ki so imele v slovenskem političnem življenju vedno skromnejšo vlogo. V boju med tema dvema konceptoma, v katerem se je krepila slovenska narodna zavest in večinska privrženost avtonomistično-federalističnim ciljem, so svojo nacionalno politiko oblikovali tudi slovenski komunisti.

Avtor je vse njene temeljne vidike podrobno prikazal v dveh poglavjih s prelo-mnico leta 1929. S tedanjo uvedbo šestojanuarske kraljeve diktature »se je začelo novo obdobje v razvoju KPJ, obenem z njim pa je nastopila tudi nova stopnja v obravnavanju nacionalnega vprašanja v slovenskem komunističnem gibanju« (277). V poglavju Slovenski komunisti in nacionalno vprašanje v dvajsetih letih je Perovšek uvodoma ugotovil, da so se tudi ti krajši čas po oblikovanju komunistične organizacije za Slovenijo leta 1920 strinjali z unitarističnim in centralističnim nacionalnim programom KPJ. Toda že naslednje leto so prvi v njej začeli poudarjati, da mora v svojem delovanju upoštevati tudi nacionalni problem, na kar so vplivali tako večinsko avtonomistično narodnopolitično stališče na Slovenskem kot tudi zaostrene politične razmere v državi po sprejetju Vidovdanske ustave. Zlasti vodilna funkcionarja Lovro Klemenčič in Vladislav Fabjančič sta poudarjala mnogonacionalni značaj jugoslovanske države ter pravico narodov do samoodločbe in federacije. Ta stališča pa je slovenska pokrajinska organizacija KPJ podrobno utemeljila in nadgradila v razpravi o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923, zlasti pod vplivom ing. Dragotina Gustinčiča kot tedanjega vodilnega slovenskega marksističnega teoretika o tej problematiki. Poudaril je, da so imeli Gustinčič in slovenski komunisti »opazno in pomembno vlogo pri oblikovanju novega federativnega nacionalnega programa KPJ leta 1923« (105). Federativni državnopravni položaj so utemeljili s pravico narodov do samoodločbe v vseh oblikah, z odcepitvijo in združitvijo v balkansko ali drugo federacijo. Pri jugoslovanskih narodnih individualnostih pa se niso omejevali le na Slovence, Hrvate in Srbe, temveč so prvi upoštevali tudi Makedonce, federativni položaj pa so zahtevali tudi za Bosno in Hercegovino, Črno goro in Vojvodino.

Slovenski komunisti, med njimi so se kot utemeljitelji nove nacionalne politike poleg Gustinčiča uveljavili tudi Lovro Kuhar, Dušan Kermavner in France Klopčič, so po sprejetju federalističnega programa na III. državni konferenci KPJ januarja 1924 v volilnih programih, prvomajskih razglasih in jubilejnih resolucijah ob de-

setletnici oktobrske revolucije in nastanka jugoslovanske države, poudarjali, da je celovito rešitev nacionalnega vprašanja mogoče udejaniti le z revolucionarnim bojem delavskega razreda. Pri odrekanju takšne sposobnosti meščanskim silam so se posebej osredinili na Slovensko ljudsko stranko z avtonomističnim programom. Menili so, da je zaradi političnih koristi pripravljena na odstopanje od njega in ji niso priznavali nekaterih za Slovenijo pomembnih uspehov pri avtonomističnih prizadevanjih konec dvajsetih let, ko je za uspešno delovanje slovenskih oblastnih samouprav izkoristila privilegije vladne stranke. Komunisti so poudarjali, da mora vodilno mesto v narodnoemancipacijskem boju namesto SLS prevzeti njihova stranka. Ne glede na dejstvo, da je bila KPJ potisnjena v ilegalo, je v Sloveniji izkoristila tudi možnosti za različne oblike legalnega delovanja in njihova stališča do narodnega vprašanja so bila odmevno navzoča v slovenskem političnem življenju.

Pred uvedbo kraljeve diktature je IV. kongres KPJ ob ugotovitvi hegemonizma srbskega meščanstva v državi radikaliziral pravico samoodločbe s podporo neodvisnosti Hrvaške, Slovenije, Črne gore, Makedonije in združene Albanije ter tudi pravico do odcepitve vojvodinskih Madžarov, s čemer se je v pogojih skrajne zaostritve nacionalnih nasprotij v jugoslovanski državi po krvoprelitju v Narodni skupščini KPJ zavzela za njeno razbitje. Ta načela za reševanje nacionalne problematike v dvajsetih letih so bila soliden temelj za poglobljanje študij o njej in nadgrajevanje nacionalnega programa KPJ v tridesetih letih z njegovim prilagajanjem novim razmeram. Poudarimo naj, da je na tem področju potekalo intenzivno delo slovenskih komunistov v tujini, kjer sta svoje preučevanje nacionalne problematike nadaljevala tudi Dragotin Gustinčič in Lovro Kuhar, v domovini pa se je kot vodilni teoretični in politični usmerjevalec njenega reševanja uveljavil Edvard Kardelj.

Potem ko so slovenski komunisti po razbitju njihove organizacije v začetku diktature leta 1932 obnovili delovanje, je Kardelj v polemiki s stališči Josipa Vidmarja v knjižici Kulturni problemi slovenstva v reviji Književnost zavrnil način obravnave slovenskega narodnega vprašanja zgolj kot kulturnega ločeno od političnih in gospodarskosocialnih problemov ter z njo pokazal kontinuiteto in kvaliteto obravnave nacionalne problematike v tridesetih letih. To so pokazali leta 1933 tudi slovenski komunisti, ki so delovali v Moskvi in na Dunaju. Gustinčič je tedaj dokončal dve pomembni deli Narodni problem Slovencev in Dr. Koroščeve punktacije ter Das nationale Problem der Slowenen, v katerih je za slovenski narod ponovil stališča o samoodločbi in federaciji. Nova zahteva o oblikovanju Združene Slovenije z vključitvijo primorskih in koroških Slovencev v matico iz jugoslovanske države pa je bila temelj za oblikovanje Izjave KPJ, KPI in KPA leta 1934 o pravici slovenskega naroda do odcepitve od Jugoslavije, Italije in Avstrije oziroma do celostne državnopravne združitve. Vzpostavitev samostojne Združene Slovenije v federativni delavsko-kmečki zvezi, pa so zahtevali tudi Ivan Regent, Karel Hudomalj in Lovro Kuhar, ki je leta 1933 objavil brošuro Boj slovenskega naroda za osvoboditev in združitev. Ob teh tehtnih obravnavah slovenskega narodnega vprašanja pa naj opozorimo tudi na razhajanja med njimi v oceni političnih razmer v Sloveniji in Jugoslaviji. Medtem ko je Gustinčič za poglavitnega sovražnika narodnoemancipacijskih teženj slovenskega

naroda v jugoslovanski državi razglasil avtonomistično SLS, pa so drugi razpravljalci poudarjali, da ima tako negativno vlogo predvsem velikosrbski diktatorski režim. Zlasti Kuhar se je zavzel za vključitev širokega kroga Slovencev, ne glede na politično, versko in socialno pripadnost, v boj za Združeno Slovenijo. Pomembna zasluga slovenskih komunistov v tujini je bila internacionalizacija slovenskega narodnega vprašanja.

V domovini sta pokrajinska organizacija KPJ za Slovenijo in leta 1937 ustanovljena Komunistična partija Slovenije zlasti po Kardeljevi zaslugi poglobljali teoretične in politične vidike reševanja slovenskega nacionalnega vprašanja. To je bilo tudi pomemben temelj za oblikovanje ljudskofrontnega gibanja, s katerim je KPS krepila svoj vpliv v slovenski družbi. Socialne, zgodovinske in politične prvine slovenske nacionalne problematike je Kardelj kot Sperans podrobno osvetlil v delu Razvoj slovenskega narodnega vprašanja leta 1939. Perovšek je v treh podpoglavjih podrobno analiziral in vsebinsko primerjal obe temeljni deli komunističnega gibanja o nacionalnem vprašanju, neobjavljeno Gustinčičevo študijo in objavljeno Speransovo delo. Ob nekaterih mnenjih o morebitnem Kardeljevem spornem avtorstvu oziroma prepisovanju Gustinčičevih izsledkov je kot umestno ugotovitev poudaril, »da je med tedanjimi maloštevilnimi slovenskimi komunisti živelo toliko teoretičnopolitične in ustvarjalne moči, da sta bili v njihovih vrstah v dobrih desetih letih opravljeni dve samostojni obravnavi slovenskega nacionalnega vprašanja« (266). Po izidu Speransovega dela se je KPS posvetila predvsem dejavnostim, ki so bile povezane z začetkom druge svetovne vojne, posebej tudi posledicam pakta Stalin - Hitler, povezanost razrednega in nacionalnega načela pa je nato uveljavila v letih 1941-1945 na poti »v vodilno in sčasoma monopolno narodno politično silo« (281).

Perovškovo monografijo, ki je tudi ilustrirana, zaključujeta sintetična slovenski in angleški povzetek. Iz posebnega razdelka o virih in literaturi se vidijo velika avtorjeva prizadevanja, da ob uporabi vse relevantne literature tematiko v čim večji meri dokumentira z arhivskimi in časopisnimi viri. Arhivsko dokumentacijo je zbiral v Arhivu Jugoslavije in Arhivu Republike Slovenije, uporabil pa je tudi podatke iz okoli trideset časnikov in revij. Znanstvenokritični aparat obsega okoli 700 enot, v katerih so tudi nekatera pojasnila, kar vse ilustrira Perovškove hevristične odlike. V vsebinskem pogledu naj poudarimo, da je v monografiji prikazal poglede slovenskih komunistov na nacionalno vprašanje ne le za Slovence, ki so živeli v okviru jugoslovanske države, temveč tudi za primorske in koroške Slovence zunaj njenih meja. Enako uspešno in temeljito kot za liberalni tabor je Jurij Perovšek tudi za komunistično gibanje celovito analitično in sintetično osvetlil njegovo teorijo in prakso na nacionalnem področju v ustreznem širšem okviru družbenopolitičnih razmer na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno. Njegova monografija je nova dragocena dopolnitev podobe slovenske zgodovine v tem obdobju.

Miroslav Stiplovšek